

Kicsák Lóránt

A tudattalan filozófiájától a filozófia tudattalanjáig

És vissza. Arról a mozgásról lesz ugyanis szó, mely a tudattalan fogalmának, jelenségének, témájának filozófiai tárgyalásától, a (filozófiai) gondolkodást tudattalan módon meghatározó motívumokig vezet, majd innen visszakanyarodik a tudattalanból fakadó filozófiához. Eközben „a tudattalan filozófiája” kifejezés kettős értelemredője kibomlik, mert már nem a tudattalan – fogalmáról, jelenségéről stb. – szóló filozófiát, hanem a filozófiaként megnyilatkozó tudattalant nevezi meg. Persze ez a mozgás ebben az írásban zajlik le, mert éppen *így* fűzöm össze a legkülönbélebb korokból származó Nietzsche-töredékeket.

Induljunk el a tudattalan filozófiájának első értelmétől!

Nietzsche nem különleges értelemben használja a tudattalan fogalmát, amit valaki vagy valamilyen hagyomány rögzített volna, bár a probléma kapcsán névtelenül utal pszichológusokra (HA, 528. aforizma), vagy az „ösztönös moralitás bajnokaira” (VT, 8. aforizma). Szóhasználatában tudat(os) és tudattalan mindenekelőtt képzetek attribútuma lehet, azaz valamilyen *minőség*. Tudattalan az, ami nem válik tudatossá. De amennyiben tudatossá valamilyen tudattalan válhat, a tudattalan egy *lelki tartomány*nak is a neve, ahol a tudatossá váló képzetek tudattalanul megképződnek. A tudattudattalan problematikát fejtegető aforizmákban többször hivatkozik Leibnizre, aki szerinte arra a belátásra jutott, hogy „a tudat csupán a képzet esetleges, de nem szükségszerű és lényeges attribútuma, tehát amit mi tudatnak nevezünk, az csupán szellemi és lelki világunk egy állapota (talán beteg állapota) és távolról sem maga a tudat” (VT, 357. aforizma). Ezt a belátást minden bizonnyal azért tartja nagyszerűnek Nietzsche, mert a tudatot szellemi világunk csupán egyik, és korántsem a legmagasabb rendű állapotának vagy egyedüli céljának tünteti fel Leibniz, továbbá a tudattalanból eredezteti, tehát a tudatost és a tudattalant genealógikus viszonyban ábrázolja.¹

Tudjuk mennyire fontos Leibniz monász-elmélete a perspektívan miatt Nietzsche számára. Talán ez az oka annak, hogy soha nem tisztázza, miben

¹ Itt érdemes megjegyezni, hogy Nietzsche a genealógiai elemzéseket valamilyen formában tudattalan és tudatos szembeállítására építi fel.

tér el a tudat funkciójának és jellemzőinek megítélésben az ő felfogása Leibnizétől. Ez utóbbi ugyanis tudattalan és tudat genealogikus kapcsolatát egyben fejlődésként, tökéletesedésként érti: a tudatos képzet tisztává és világossá lett percepció, márpedig az egyre több, egyre világosabb percepció révén lehet a szunnyadó monász emlékező lélekké, majd gondolkodásra képes szellemmé, mely által arra rendeltetett, hogy a tökéletes monással, Istennel való közösségét belássa, és az ebből fakadó kötelességének eleget téve, tudó és morális lényként Isten országának építőjévé váljék. Leibniznél tudatos és tudattalan úgy viszonyul egymáshoz, mint világos rend és homályos káosz. A tudattalan kábultságából a tudat emeli fel az embert az igazság isteni birodalmába.

Nietzsche ellenben semmilyen önmagán túlmutató célt nem tulajdonít sem a szellemnek, sem az értelemnek, sem a tudatnak. Tanulságos, hogy bár fogalmilag megkülönbözteti őket, a fogalmak használatában egyáltalán nem következetes és nem is szigorú.² A tudatnak tehát nincs önmagán túlmutató célja az organikus életben. Tükör, méghozzá az élet szempontjából felesleges tükör: „Az egész élet lehetséges volna anélkül, hogy egyben a tükörben is lássuk önmagunkat: ahogy nálunk még most is az élet legnagyobb része a tükrözés nélkül zajlik le...” (VT, 354. aforizma). Ebből az is következik, hogy a tudat a tudattalanhoz képest egyáltalán nem magasabb rendű, a tudatossá válás és a tudat kialakulása nem jelent fejlődést a tökéletesedés értelmében. A tudat nem juttatja, vagy nem a tudat juttatja a tudattalant a maga igazságába. Épp ellenkezőleg, ez a tükrözés – *torzítás*; pontosabban fogalmazva, mivel a tudatossá válás feltétele és folyamata nem más, mint hogy valamilyen jelenség a tudat sémáiba rendeződik, minden, ami számunkra

² Egyik helyen az mondja, hogy az emberi *intellectus*nak nincs önmagán túlmutató célja (NMIH), egy másik helyen, a *tudatról* mondja ugyanezt (VT, 354. aforizma), egyszer a *tudatot* nevezi tükörnek (VT, HA), máskor az *értelmünket* (V). A fenti, Leibnizre utaló idézetben egymás mellett említi *szellemi és lelki világunkat*, holott épp Leibniznél szellem és lélek alapvetően különböznek egymástól. Talán egyedül az *ész* fogalmának használatában és értelmezésében mutatható ki valamilyen következetesség. Ennek oka, hogy az észet célt kereső ösztönnek tartja, valami olyannak, amely az ösztönökben működő teleologikus törekvés egyik beteljesítője lehet. Az értelem, a tudat és a szellem ellenben az ösztönök tevékenységének megkettőződése, tükröződése, amely semmilyen modifikációt nem okoz az ösztönéletben, és nincs semmilyen funkciója az ösztön kibontakozásában. A hagyományos filozófiai értékelés ezeket az ember valódi lényegeként szembeállította az ösztönökkel, az érzékekkel, az érzékivel, a tudattalannal. A szigorú megkülönböztetés hiánya valószínűleg azért állandósul Nietzsche életművében, mert az igazi különbséget – ahogy lentebb látni fogjuk – a reprezentációtól érintetlenül működő, ható és kifejlődő ösztönélet, illetve ezeknek az ún. belső folyamatoknak a sematikus megjelenítése között látja, ami egyaránt jellemző a tudat, az értelem és a szellem működésére.

adott, csak felületesen és azon nyomban értelmezetten megragadott. Nem csak a külvilág, de a belső világ is fenomének összessége, vagyis az önmagunkról való, tudatossá lett belső tapasztalatok sem primér módon adóttak a számunkra. „Tudat – az elképzelt képzet, az elképzelt akarat, az elképzelt értelem (*számunkra egyedül ezek ismertek*) mennyire felületesek” (HA, 476. aforizma). (A zárójeles megjegyzéssel most egyelőre ne foglalkozzunk, a későbbiekben viszont nagy jelentőségre tesz szert.) „Önmagunk” megismerése sem működik másként, mint a külvilágé: jelenségeket sematizálunk, egyszerűsítünk, értelmezünk. „Fenntartom a belső világ fenomenalitását is: mindent, ami tudatosul bennünk, előzőleg kiigazítunk, egyszerűsítünk, sematizálunk, értelmezünk – a belső ‘észlelés’ valóságos folyamata, a gondolatok, vágyak, érzelmek közötti oksági kapcsolat, csakúgy, mint a szubjektum és az objektum közötti oksági kapcsolat teljességgel rejtve marad előttünk, sőt talán pusztán elképzelés az egész. Ezt a ‘látszólag belső világot’ ugyanazon formákkal és folyamatokkal alakítjuk, mint a ‘külső’ világot.” (HA, 477. aforizma).

Mint látjuk tehát, a tudatot Nietzsche is a tudattalanból eredezteti, de csak részben követi Leibnizet. A tudatot ő is a tudattalan lelki folyamatok *artikulációjaként* érti meg, de a tudatossá válásnak nem azt a szerepet tulajdonítja, hogy fénybe emelje, átvilágítsa a tudattalant. Nietzsche szerint a tudat nem felemeli, vagy a maga igazságába juttatja a tudattalant, hanem azzal, hogy formákba kényszeríti, elfedi és elrejt; maga a forma rejt el, hiszen minden, ami egyedi, egyszeri, mulékony, összetett, kezdet és vég nélkül való folytonosság – másokkal közölhető, felidézhető, egységes, jól lehatárolt állapottá válik benne. A tudati sematizálás kozmoszá rendezi a tudattalan káoszt, egy könnyen hozzáférhető, érthető és kommunikálható belső világot tár fel, a mi belső világunkat – de ez a világ fikatív világ. A sematizálás nyelvbe öltöztetést jelent. Ezért tudat és nyelv együtt fejlődik. A tudat a tudattalan folyamatok nyelve, elsődlegesen a nyelv, a közlés eszköze. A kommunikáció – célját tekintve – a másik ember felé irányul, tehát ember és ember közötti kapcsolathálózatban működik. A tudatra a veszélyek elhárítása miatt közösségbe szerveződött embernek van szüksége, ahogyan erről a *Vidám tudomány* 354. aforizmájában olvashatunk.

A másokkal is közölhető belső világ az individuum saját magával való kommunikációja során áll elő. Hogy mi zajlik bennünk, azt mi magunk is csak akkor tudjuk, ha megfogalmazzuk a magunk számára. „A ‘belső tapasztalat’ csak azután jut el a tudatba, hogy talált egy belső nyelvet, amelyet az individuum ért..., vagyis egy állapot lefordítását egy számára ismertebb állapotra.” (HA, 479. aforizma). Ez a feljegyzés nem csak arra utal, hogy a tudatossá válással az individuális élmény *mások* számára is közölhetővé válik, vagyis nivellálódik, de arra is, hogy ezek az élmények az *individuum* számára is csak ebben a formában hozzáférhetők. A tudatossá válás pers-

pektivikus interpretáció, ami kizárja, hogy a belső világ folyamatait primér módon ragadjuk meg.

Mi az, amit a tudati élet csak felületesen, sematikusán, árnyalatok nélkül és metaforákban tükröz vissza a nyelvben? Van-e és mi a primér formája a belső folyamatoknak? A fentiek értelmében a belső világ leírására szolgáló kifejezéseket – mint én, szubjektum, lélek, lelki tevékenységek, szellem, tudati tény – nem önálló szubsztanciális létezők neveinek, hanem az ún. belső folyamatok interpretációjában előálló metaforáknak kell tekinteni. A filozófiai hagyományban szellemi és lelki tevékenységként meghatározott belső folyamatok – mint a gondolkodás, érzékelés, akarat, vágy és emlékezet – idegi ingerekre, *fiziológiai*, tehát az anyagra és a testre visszavezethető primér folyamatok metaforái, olyan *impulzusok*, *indulatok* metaforái, melyek egy kozmikus mozgásba illeszkednek. Ezzel a fizikai kontextussal a világ értéksemleges, értékelésmentes szféráját szeretné Nietzsche megteremteni, ahol a kozmosz általános törvénye, a *Wille zur Macht* érvényesül, ami nem antropomorf értékelésből született törvényszerűség, hiszen semmilyen rögzített célt nem vesz tekintetbe. Mi sem mutatja jobban az emberi értékelés hiányát, mint az, hogy *nincs nyelvünk* annak megragadására, ami itt zajlik. „Ezt nevezem a *filológia hiányának*: Tudnunk kell egy szöveget szöveggént olvasni anélkül, hogy interpretációt kevernénk az olvasatba: ez a ‘belső tapasztalat’ legkésőbbi és talán szinte lehetetlen formája...” (HA, 479. aforizma). Tudásunk korlátait csak részben magyarázza az ismeretek hiányaként értett tudatlanság, amit a fiziológia és az állati organizmusok tanulmányozásával lehet csökkenteni. *Elvileg* lehetetlen tudnunk, mi zajlik ezen a szinten, mert ha *tudni* akarunk róla, akkor már nem olvassuk a szöveget, hanem interpretáljuk. Az igazi tudás nélkülözné a perspektivikus interpretációt.

Ha a tudat csupán tükröz, interpretál, akkor a belső folyamatok primér módon tudattalanul zajlanak. Ha minden, ami számunkra adott, csupán tükröződik a tudatban, a lét primér fiziológiai folyamatok tudattalan organizációja. Olyan területet nyit meg ezzel Nietzsche, melyen az egész XX. századi gondolkodás megtelepszik. Talán ezért felesleges az értelmet, a szellemet, a lelket és a tudatot megkülönböztetni egymástól. Az organizmusnak ezek a tevékenységei tudniillik semmivel nem járulnak hozzá a fiziológiai ingerek organizációjához, amely mindkét szintjén tudattalan folyamat. Egyfelől tudattalanok, nem tudottak, s mint láttuk, nem tudhatók azok az erők, amelyek a kozmosz általános mozgásaként ránk mint testre hatnak, mint testet befolyásolnak minket. Nem csak nem tudottak, de nem is észleltek, tehát nemcsak beazonosíthatatlanok, de úgy hatnak ránk, hogy az észlelés feltételét jelentő változást sem vagyunk képesek észlelni. „Minden pillanat nagyszámú benyomásából (például a levegőből, elektromosságból) jófor-

mán semmit sem észlelünk: éppen elég erő lehet, amelyek, bár sohasem észleljük őket, állandóan befolyásolnak bennünket.” (HA, 676. aforizma). Tudattalanok továbbá azok a bennünk munkáló erők, melyek belekapaszkodnak, rátelepednek ezekre a benyomások, a maguk uralma alá hajtva, megszervezik őket – vagyis az ösztönök. Egy hosszabb idézet a Hajnalpírból: „Vegyünk szemügyre egy apró élményt. Tegyük fel, egy nap azt vesszük észre, hogy valaki nevet rajtunk a piacon, amint éppen arra járunk: ez az esemény aszerint jelent nekünk ezt vagy azt, hogy éppen ez vagy az az ösztön uralkodik-e rajtunk – és egészen különböző esemény attól függően, hogy milyen emberek vagyunk. Az egyik ember úgy veszi, mint egy esőcseppet, a másik elhessegeti magától, mintha csak rovar lenne, a harmadik úgy fogja fel, mintha belé akarnának kötni, a negyedik megvizsgálja a ruháját, hogy netán az ad okot a derűtségre, az ötödik eltűnődik, a nevetségesen mint olyanon, a hatodiknak egyszerűen jót tesz a tudat, hogy önkéntelenül is hozzájárult valamivel a világ derűtségéhez, vidámságához – de minden esetben egy ösztön találja meg kielégülését, akár a harag, a harci kedv, a tűnődés vagy a jóindulat ösztöne. Ez az ösztön úgy ragadta meg az eseményt, akár a zsákmányt: Miért éppen ez? Mert étlen-szomjan ez leselkedett zsákmányra.” (V, 119. aforizma). Az étlen-szomjan zsákmányra leső ösztönök, maguknak készítették el azt a táplálékot, mellyel megelégteltek. Ugyanazokból a hozzávalókból mindegyik más-más ételt főzött, attól függően, hogy mire volt kiéhezve. Az ösztön nem éri be azzal, hogy felfalja a nyersanyagot, előtte mindig feldolgozza. Ez annyit jelent, hogy a pusztá benyomások *értelemmel bíró eseménnyé* állnak össze, jelen esetben egy látási inger nyert az ösztöntől függően értelmet. Hogy nem az inger határozza meg az organizáció jellegét, azt jól példázza, hogy „ugyanaz” az inger különböző értelmet hordozó eseménnyé válik. Az álom azt is megmutatja, hogy ösztöneink egy része mit sem törődik a valósággal, a megálmodott gazdagság éppoly boldogsággal, szorongással, nagyvonalúsággal, kevélységgel, önzetlenséggel tölthet el, mint a „valódi”. Mert az ösztönt megelégtető élmény lehet kép. A kép pedig egyaránt kép, ha az ún. belső világot, vagy a külvilágot vagy a virtuális, fiktív világot ábrázolja. Mert minden imaginárius. „Megélni talán nem egyéb, mint megköltetni?” (V, 119. aforizma).³

³ Csábító lenne – ha a kiindulópontok és a fogalomhasználat összemérhetetlensége folytán nem látszana értelmezhetetlennek – azt állítani, hogy az ösztönök működése az *intencionalitás* struktúráját mutatja; hogy a valamire való irányultság nem szükségképpen tételezi fel a tudat(osság)ot; hogy az értelemképződés tudattalanul zajlik le, és a tudati értelemkonstitúció csak *másodlagos megmunkálás* eredménye. Ahhoz, hogy értelmezhető legyenek ezek az állítások, aprólékosan össze kellene vetni, ha egyáltalán ez lehetséges, Husserl és Freud, majd a fenomenológia és a pszichoanalízis elemzéseit, amire ezen a helyen nem vállalkozunk. Csak annyit jelezni, hogy az értelemképződés, amit értelem és igazság megkülön-

Az ösztönimpulzusok, melyek táplálék hiányában várároznak, elsorvadnak, vagy még élénkebben követelőznek, Nietzsche szerint közömbösek azzal szemben, hogy tudatosok-e vagy sem. A tudattalan folyamatok semmilyen tekintetben nem szorulnak rá a tudatra. Léteznek, hatnak, anélkül is, hogy tudnánk róluk. A működésük során megképződött értelemegészre telepszik rá utólagosan a tudat a maga sémáival. „A tudat másodlagos szerepben, majdnem közömbös, fölösleg, talán pontosan az is a feladata, hogy eltűnjön, utat engedve a tökéletes automatizmusnak.” (HA, 523. aforizma). Így nem az ösztön támaszkodik a tudatra, hanem épp ellenkezőleg: a tudat szorul rá az ösztönökre. „Ha az ösztönök fenntartó ereje nem lenne sokkal hatalmasabb, ha nem szolgálna egészében szabályozóként, akkor az emberiség minden bizonytalansággal tönkremenne a nyakatekert ítéleteitől, a nyitott szemmel való fantáziálástól, a megalapozatlanságától és hisztériájától, röviden szólva épp tudatosságától: vagyis amazok nélkül emez már régen nem is létezne.” (VT, 52. aforizma).

A tudattalan ösztönélet, a tudattól érintetlenül, saját törvényei szerint működik, miközben az egész organizmus fennmaradását biztosítja, és védelmet nyújt az embernek a tudatosságából eredő kockázatokkal szemben. Például a filozófiai tévedésekkel szemben.

Mint a belső folyamatokra általában, a gondolkodásra is jellemző, hogy öntörvényű, és nem szorul rá a tudatra; ami tudatosul belőle, az felületes és tükröképszerű torzítás. „Az ember, mint minden eleven teremtmény állandóan gondolkodik, de nem ‘tud’; a tudatosokká váló gondolkodás csak a gondolkodás elenyésző része, mondjuk ki, hogy a *legfelületesebb, leghitványabb része* – mert csak ez a tudatos gondolkodás történik szavakban, vagyis közlési jelekben, amelyek által a tudat eredete fölfedi önmagát” (VT, 354. aforizma). A tudattalanul zajló gondolkodás éppoly megragadhatatlan, uralhatatlan és követhetetlen folyamat, mint az érzékelés vagy a vágy. A megragadása, megfogalmazása elsekélyesíti. Ráadásul, amit gondolkodásnak, vágyaknak, érzékelésnek, akaratnak stb. nevezünk, az már sematikus-metaforikus interpretációja a bennünk munkáló indulatoknak. A hatalomra törő ösztönimpulzusok nem rendeződnek el egymástól elszigetelt gondolati, érzékelő, akaró, vágyó stb. impulzusokra. A gondolkodást éppúgy áthatják érzékelő, vágyó, akaró indulatok, mint a vágyat gondolati, érzékelő, az akaratot vágyó stb. impulzusok. „Két gondolat között az összes elképzelhető indulat űzheti játékát: ám mozgásuk túlságosan gyors, ezért ismerjük félre, tagadjuk le őket...” (HA, 477. aforizma). *Az ember a tudatos gondolkodás*

böztetésével Nietzsche tett önálló témává a filozófiában, a XX. századi gondolkodás alapkérdésévé vált.

során nem elgondol valamit, hanem megtud valamennyit abból, amit gondol.

Azokkal a nézetekkel, melyek szerint az emberi értelem és gondolkodás törvényszerűségei örökkévalók, megingathatatlanok, és tévedhetetlen igazsághoz vezetnek bennünket, Nietzsche már *A nem-morálisan felfogott igazságról és hazugságról* című írásában leszámol. A korai írásban kivitelezett feladatot *A hatalom akarásában* így foglalja össze: „Végső soron vajon minden filozófiának nem azokat az előfeltételeket kell-e napvilágra hoznia, amelyeken az ész működése nyugszik?” (HA, 287. aforizma). Ezeket az előfeltételeket napvilágra hozni nem jelent mást, mint rámutatni a gondolkodást vezérlő tudattalan motívumokra. A tudatos gondolkodást megszervező logikai konvencióik a logikátlanságból erednek. „A logikus gondolkodás és következtetési folyamat mai agyvelőnkben ösztönök harcának felel meg, amelyek egyébként fölöttébb logikátlanok és igazságtalanok.” (VT, 111. aforizma).

Nietzsche szerint a gondolkodás eredendően alogikus. Nem illogikus, vagyis az általunk ismertekkel ellenkező logikai törvények szerint működik, hanem olyan, amelyik semmilyen logikai törvényt nem ismer, éppolyan közömbös és semleges a logikával szemben, mint az ösztönök a tudattal szemben. De ha a tudott gondolkodás már mindig is logikus, mit lehet tudni erről az alogikus gondolkodásról?

Észlelhetetlen, de befolyásoló erőként hat ránk, vezérli a tudatos gondolkodást. Ahogy a cselekvéseinket számtalan uralhatatlan tényező befolyásolja, éppúgy a gondolkodásunk is ilyen erők játéktere. És nemcsak az individuum gondolkodása, de egész fajok, kultúrák és korszakok meghatározottsága, hogy milyen értékeket teremtenek és követnek. Nietzsche szerint a filozófiai gondolkodást egy-egy uralkodó ösztön vezérli, a filozófiai tanok nem örök érvényű igazságok, hanem valamely uralkodó ösztön hatalma alatt kifejtett világértelmezések, az ösztön szimptomatikus megnyilvánulásai. (Lásd. *A tudósok eredetéről*, és a *Még egyszer a tudósok eredetéről* VT, 348–349. aforizma). Saját filozófiai nézőpontjából ezért „egy legyengült, csenevész, kiégett önmagát tagadó és újra meg újra megtagadó személyiség nem alkalmas már semmi jóra – legkevésbé a filozófiai gondolkodásra” (VT, 345. aforizma).

Nietzsche *A nem morálisan felfogott...* című írásban, azon túl, hogy az egyedüli igazság helyébe a mindig többes számú értelmezéseket állítja, felvázolja két „embertípusnak” a képét is, akik a világhoz való viszonyulás kétféle lehetőségét testesítik meg. Az intuíció embere, a *művész*, aki feloldódik az emberi értelem metaforateremtő tevékenységében, mindent képpé alakítva építi-rendezi a világot, szemben a teoretikus *tudóssal*, aki az igazság után kutatva a metaforákat fogalmakká szűríti, és fogalmi kolombáriumba kényszeríti a világot. *A hatalom akarásában* a *vallásos* és a

morális világszemlélettel egészül ki a sor. Ahogy az értelmezést vezérlő ösztönök egy- egy emberben vívják a harcukat, mely során vagy egymás ellenségei maradnak, vagy alávetik magukat egymásnak, úgy állnak egymással szemben egy adott korban vagy korszakokon áthidalva a világ különböző interpretációi, megnyilvánítva a kozmosz örök törvényét, a hatalom akarását.

Hivatkozott irodalom:

Nietzsche művei magyarul:

HA = A hatalom akarása. Ford. Romhányi Török Gábor. Cartaphilus Kiadó, 2002.

VT = A vidám tudomány. Ford. Romhányi Török Gábor. Holnap Kiadó, 1997.

V = Virradat. Ford. Romhányi Török Gábor. Holnap Kiadó, 1998.

NMIH = A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról. Ford. Tatár Sándor.
In: Athenaeum I. köt. 1992. 3. füzet.